

A népmondák mint az uradalomtörténet- kutatás segédforrásai Torna megyei példák alapján

ORSOLYA HADHÁZI

THE FOLKLEGENDS AS THE ASSISTANT SOURCES TO THE RESEARCH
OF LORDSHIPHISTORY AT THE BASIS OF SOME COUNTY EXAMPLES

39(437.6)

398.2(=511.141)(437.6)

398.8(=511.141)(437.6)

Keywords: ethnology, folklegends, history cycle, the legends as historical sources, Szádelő, Áj and Torna.

„In seinem Göttern malt sich der Mensch.“¹ (Schiller)

A népet beszédéről, költészetéről ismerhetjük meg, mivel ez az ő belső életét fejezi ki. A népi kultúra elsődleges célja a múlt számontartása volt. Az egyik pillér a múlttól a történelmi ismereteké, de mint tudjuk, a történelem nem csak a nagy csaták történetét és a királyi udvarok életének bemutatását jelenti. Ugyanúgy hozzátartozik a hétköznapiak és a hajdani parasztporták élete is, vagyis a mindennapok kultúrája. Ez a múlt megismerésének második pillére. Illyés Gyula megfogalmazásában: „A népművészet korunkig eljutott kincseit legközvetlenebbül a jobbágyság, a parasztság mentette át, koronként formálva, gazdagítva. A jobbágyság korszaka leűnt, akár a feudalizmusé, reneszánszé. De a népművészet egykori és mindenkori alkotásainak tanulmányozása éppannyit mond az előtörökőknek, akár az előbb említetteké.”²

A népi kultúráról pedig a néphagyomány tudósít bennünket. Az énekek, a regösök dalai, a regék és a mondák, valamint a mindennapok tapasztalatai apáról fiúra öröklődtek. Arany János szavaival kifejezve „szájról-szájra” hagyományozódtak évszázadokon át. A népi kultúra a társadalom alsó, írásbeliséggel nem rendelkező rétegeinek a kultúrája. (Leszögezendő, hogy az írásbeliség hiánya nem jelenti feltétlenül az analfabetizmust, vagyis az írástudatlanságot is.)

A történetírást minden népnél megelőzte a szájhagyományokra támaszkodó tradicionális emlékek kora. Azt az egykori nézetet, mely szerint a természeti népeknél a múlt halott, a kutatás már alaposan megcáfolta. Az ilyen tudás akár 10–12 nemzedékre is visszamehet.³ Ezek a nép száján hagyományozódó történetek nemcsak az érdeklődést és a tudásvágyat voltak hivatottak kielégíteni, hanem bennük már az esztétikai igény is megjelent. Hans-Georg Gadamer egy tanulmányában azt javasolja, hogy az oral poetryt, mely bármiféle írásbeli hagyományozástól független még, és távoli kulturális régiókban mélyen az irodalom korszakában az irodalomhoz számíthat, mégis az irodalomhoz számítsuk. Az oral poetry mindig is a szöveggé válás útján van, miként az énekesek által előadott költészet az irodalomká válás útján. Ezek szerint a szájhagyomány útján terjedő költészet mindenképpen az irodalomhoz számítható.⁴

Az írásbeliség megjelenésével ezek a szóban élő történetek az idők folyamán fokozatosan lejegyzésre kerültek. Ezekre az írásban lejegyzett történetekre kezdett támaszkodni később a történettudomány.

A kutatásomhoz használt népköltészeti gyűjtésekben megjelent mondák és balladák az ún. leíró néprajz, az adatgyűjtés módszerével lettek rögzítve. Idős falusi parasztemberek mesélték el a szüleiktől, nagyszüleiktől hallott történeteket. A népmondák és népköltészeti emlékek számos dologról tudósítanak bennünket. A táj szépségei mellett szólnak annak érdekességeiről, sajátosságairól, tanúskodhatnak a falu kialakulásáról és azokról a jelentősebb történeti eseményekről, amelyek érintették a falu lakóinak az életét. Tanulmányomban elsősorban ezekkel a mondatípusokkal kívánok foglalkozni három Torna megyei település történeti forrásaira és mondáira hagyatkozva. Azt szeretném röviden szemléltetni, miként segítheti a népköltészet egy uradalom parasztságának történeti kutatását.

Az említett tornai területen a néprajzi sajátosságokat több egyedi vonás határozza meg, amelyek végső soron az eltérő domborzati viszonyokra vezethetők vissza. Ezekre a domborzati viszonyokra és a falvak fekvésére, a falusi helynevekre mind a mondákban, mind a történeti forrásokban találunk utalásokat, így az összevetés talán ezen a területen a legegyszerűbb.

Szádelő, Áj és Torna egyazon földrajzi egységhez, a Torna-völgye vidékhez kapcsolódik. Ez a földrajzi behatároltság főleg a gazdálkodásban és a tárgyi kultúrában mutatkozik meg, a folklór szellemi részét csak közvetve érinti. Sok helyen archaikus vonásokat őrzött meg e táj paraszti gazdálkodása. A gyümölcs- és szőlőművelés északi határa pl. éppen a Torna-völgye volt. De havasi gyűjtőgetéssel, vagyis az erdei gyümölcsök és termések gyűjtőgetésével is előszeretettel foglalkoztak a szádelőiek és az ájiai is. A karsztvidék természeti és domborzati viszonyai határozták meg Tornában az állattartás jellegét is. Az istállózó állattartással szemben mindig is előnyben részesítették a külterjes állattartást, ami a virágzó pásztorkultúra létrejöttét eredményezte. Főleg az igénytelenebb fajták, a kecske és a juh voltak előtérben.⁵ A mondák nagy számú fennmaradását az is elősegítette ezen a vidéken, hogy a nemesség aránya a lakosságon belül soha nem haladta meg az 5-6%-ot.⁶

A mondák keletkezésével kapcsolatban tehát három ihlető forrást nevezhet meg a kutató. A gazdag történeti hagyományokat, a változatos természeti viszonyokat, valamint a teremtő képzeletet. A történeti mondák tekintetében gyakran megfogalmazódó kérdés az eredetiség kérdése, vagyis, hogy mekkora mértékű lehet az irodalmi hatás. 1864-ből éppen a Szádelői-hasadék környékén élők szájhagyományára utalóan maradt fenn egy forrás: *„A nép, valamit az aggteleki barlangban, úgy itt is, saját felfogásában mért elnevezéseket osztogatott a szklacsoportok egyes alakjainak. Sőt a népies képzelet is hozzájárult, hogy életet öntsön regéivel és meséivel e csodás völgy sziklaóriásaiba és nyájasabb ligeteibe.”*⁷

Három jelentősebb történeti mondakört említhetünk a vidékkel kapcsolatban. Az első a hun eredet magyarázó mondakör, másodjára a Szent László királyhoz kapcsolódó mondák, végül a IV. Béla király személye köré összpontosuló történetek. Magyar Zoltán gyűjtéséből is kiderül, hogy a hun-székely származásmondák a Szádelő–Szádudvarnok–Torna háromszögben keletkezettek, de erősen meggyökeresedtek Ájban is.

A szádelőiek eredetmondája a legautentikusabb a honfoglalás korát idéző mondák sorában, míg Áj falu nevének eredetmondája szinte minden fontosabb történel-

mi hőssel kapcsolatban előfordul. A Szent László-kultusz meglétéről a vizsgált vidéken először Tompa Mihály ad hírt Népregék, népmondák című kötetében, helyi mondaként említve. A IV. Bélához kapcsolódó népi hagyományokat Bél Mátyás említi először geográfiai munkájában, mely szerint Béla király Torna megyén keresztül menekült Lengyelországba a tatár pusztítás után, de Pesty Frigyes is tesz erről említést 1864-es helységnévtárában.⁸ Ami a kutató számára a mondákból mindenképpen érdekes lehet, azok az esetlegesen előforduló helynevek, kisebb helyi tájegységek elnevezései, valamint a gazdálkodásra utaló feljegyzések. Ritka esetben összefüggést találhatunk a történeti forrásokban említett személynevek és a mondákban fellelhető nevek között is.

A legértékesebb népi eredetű forrás a helyi mondák csoportja. Ezek a mondák az egyik legrégebbi elemei a folklórhagyományoknak, ezek szólnak a barátokról, a falusi egyházakról, a falu széli kolostorokról, a határbeli táj különleges formáiról és képződményeiről, a csodás építésekről, de ide soroljuk az ún. alagútmondákat is. Ami egy ilyen típusú vizsgálódás szempontjából fontos lehet, az a helynévmagyarázó mondák és a falucsúfoló történetek köre. (Egy 1780-ból származó vélekedés szerint a tornaiak buták és együgyűek, mivel sok-sok haszontalanságot beszélnek róluk.⁹)

A történeti vizsgálódáshoz szükséges adatokat Bél Mátyás Torna megye leírása, valamint a Mária Terézia-féle úrbérrendezéséhez kapcsolódó levéltári források szolgáltatják – mint például a kilenc kérdőpontos paraszti vallomások, az úrbéri tabellák, valamint a telkes jobbágyság és a zsellérek összeírása – az 1771-es évből. További használt forrás még az 1787. évi népszámlálás adatai, és Pesty Frigyes helynévtára. Ezzel kívánom összevetni a Magyar Zoltán által gyűjtött népregék és népmondák anyagának azon momentumait, amelyek kiegészíthetik vagy befolyásolhatják a történeti forrásanyag által nyújtott információkat.

Bél Mátyás 1735 körül elkészült megyeleírásának eredeti címe *Historia comitatus Thornesis*. A mű kéziratban maradt fenn; Batthyány József érsek vásárolta meg a szerző özvegyétől az esztergomi főszékesegyház könyvtára számára. A rendelkezésre álló források sajnos szinte semmit nem árulnak el a megyeleírás keletkezésének a körülményeiről, így csak a szerző által hivatkozott forrásokra hagyatkozhatunk. Jelen vizsgálódás során azért érdekes a leírás, mert nagyjából az úrbérrendezés időszakában keletkezett, és a természeti értékek leírásán kívül tartalmazza a falusi gazdálkodás leírását és az egyes települések rövid történeti leírását is birtokos nemesseinek nevével együtt. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos paraszti vallomásaiból és az úrbéri tabellákból a falu lakosainak saját bevétele alapján értesülhetünk lakóhelyük életének, lehetőségeinek, hátrányainak, valamint gazdálkodásának 18. századbeli állapotairól s a falu akkori lakóinak nevéiről. Pesty Frigyes adatgyűjtését, bár a 19. század második felében készült, szintén érdemes bevonnai egy korábbi korokra vonatkozó vizsgálatba is, hiszen az egyes településekre vonatkozó adatgyűjtés szigorú kritériumok alapján készült. E két utóbbi kezdeményezéséből is kitűnik, hogy a történetiség mellett a népi emlékezetből való merítést, a nép körében fennmaradt tudást is fontos forrásnak tartották. E források és a belőlük leszűrhető történeti adatok, valamint a már említett mondagyűjtemény alapján az alábbi következtetések és megállapítások szűrhetőek le, az egyes településekre lebontva.

Szádelő Bél Mátyás leírása alapján Udvarnok táján egy szikla üregénél fekszik. Szűk határa van, ami kövecses és fővényes, de a hegyek déli oldalán kicsiny sző-

lők vannak. Látszik még a tatársánc falmaradványa is. A hasadék a leírás időpontjában kocsival nem átjárható egy nagy kőomlás miatt. A szerző egyetlen Szent László-mondáról tesz említést, amely a hasadékhoz köthető, holott a népmondák közvetítésével sokkal többnek a fennmaradásáról tudunk. A patakon, amely a falun keresztül folyik, két malmot említ. Az egyik közvetlenül a völgy bejáratánál, a másik pedig beljebb helyezkedett el. Külön említésre méltónak tartja, hogy különleges pisztángokban gazdag a víz. Uradalomtörténeti kutatás szempontjából fontos az általa felsorolt birtokos családok nevei is. Eszerint a falu birtokosai a 18. század első harmadában: a Keglevich grófok, Toporci György, görgői Bartók, a Roll család és özvegy Tornallyainé Jánoky Zsuzsanna. Az 1787-es népszámlálás adatai szerint a falut ekkor 168-an lakták.¹⁰ Pesty Frigyes helynévtára Szádelőt Torna megye felső járásához sorolja, és a leírásban szereplő névén kívül nem említ más ismert nevet, ahogy ő fogalmaz, „régie neve nem puhatolható”.¹¹ Nem tudta megnevezni a falu első írásos említésének időpontját sem, mint ahogy a lakosok eredetéről sem ad számot. Az általa leírt, a falu határában ismeretes nevek már annál érdekesebbek: Kisegér-, Kúti-, Órállóalja-, Répaföld- és Lápa-dűlő, Birsalmás út, Órálló nevű domb még a tatárok idejéből, Ernye-barlang, ahol a falu lakói a vészek idején elbújhattak. Szádelő völgye ekkor már országszerte nevezetes hely. Pesty adatszolgáltatója Münster Tivadar alszolgabíró volt.¹² A harmadik történeti forráscsoport némileg ellentmond az előzőeknek. A 9 kérdőpontos paraszti vallomásokat 1771-ben vették fel. Bél Mátyás 1738-as jegyzékéhez képest sokkal több nemest említenek a faluban, és átfedésekkel nem is találkozunk. A falu gazdasági életére enged következtetni, hogy volt szőlőjük, gyümölcsösük, káposztáskertjeik. Szántóikon megtermett a tiszta búza és a kétszeres. Marhával végzik a robotot és a szekerezést, sör-, bor-, pálinkakocsmájuk van. Viszont a sziklás hegyoldal miatt kaszálóik és rétjeik nincsenek, azokat a szomszéd helységektől kell bérelniük.¹³

Mit tudhatunk meg ugyanakkor a Szádelőben fennmaradt népi regékből és mondákból? A faluban gazdag és igen színes mondakincs maradt fenn. Ezen a vidéken él a legerősebben a már említett hun eredetet magyarázó mondakör, amely egyenesen a hunoktól eredezteti a terület lakóit. Egyik mondájuk történetét még a honfoglalás korára vetítik vissza: *„Hát ugye ide a hunok hamarabb begyűttek, mint a magyarok. És ők itten elfoglalták ezt a Közép-Európát, ahol Magyarország vót. De minden nemzetet megvertek itt a környéken. Oszt a harcoló csapat is fogyott, szorongatták őket is, úgyhogy betolakodtak egyéb nemzetek is az országba. De még jó erőbe vótak, mikor egyszer hozták a kémeke, hogy északról gyün egy idegen nemzet. Hát itt álltak elikbe az áji hegytetőn, ezen a fennsíkon. Itt harcoltak a hunok a magyarokkal legelőszőr. És a hunok is fogtak el a magyarokból, meg a magyarok is a hunokból. Mikor vége vót a harcnak, a foglyokat hallgatták ki: hát egy nyelven beszéltek. Akkor oszt megörültek a hunok is, hogy hát itt vannak a magyar testvérek, most má nem lesz baj, akiket ők vártak, akiket otthagytak Ázsiában. A magyarok meg hát megörültek megint, hogy hát itt vannak a mi hun testvéreink, akiket kerestünk itt Európában. No oszt akkor a Szádelői-vőgybe csináltak egy szerződést, hogy ami vót a hunoknak, ami a magyaroknak is vót ezeréves határ, hát ők azt közösen visszafoglalták, oszt elég lösz a két nemzetnek. A hunoknak meg a magyaroknak. No oszt sikerült is nekik. Mikor oszt kiszorították az idegen nemzeteket, akkor a hunokat telepítették Erdélybe. Azokból vannak a székely-magyarok. Árpádnak meg, a magyarok vezérének vót hét vezére. Magyarországon meg letelepedett a hét vezér.*

*De három községbe itt maradtak a hunok: Barkán, Lucskán meg Szádelőbe. Szádelőbe a Józsák, Bábások meg a Túrik. Ez a három család székelyekből van, mert azokból vannak Erdélybe a székely-magyarok.*¹⁴

Ennek alapján akár Bél, akár Pesty található volna magyarázatot a helység nevének eredetére és a lakosság származására is. Érdekes, hogy egyikük sem tud magyarázatot adni a falu nevének eredetére, holott a helyi mondákban több adatközlő is úgy magyarázza, hogy a szád (ősi magyar szó, ami nyílást, szájat vagy torkot jelent) és az elő (hasadék, nyílás előtt jelentésű) szavak összetételéből jött létre.¹⁵ A lakosság eredetéről sem tudnak semmi biztosat mondani. Ha a dűlőneveket és a faluban megtalálható vezetékneveket nézi a kutató, valamint figyelembe veszi az erősen élő hun mondakört, a székely származásra is következtethet, és vannak is erre vonatkozó elképzelések.

Gazdagon él a helyi mondahagyományban Szent László és IV. Béla király alakja is. Ezek a történetek a történeti mondák körébe sorolhatók. Ha egy falu életére vonatkozóan szeretnénk belőlük következtetéseket levonni, egy adott időszakra vonatkozóan, nem igazán használhatóak. Itt most csak annyit szeretnék megemlíteni rólok, hogy bizonyos topográfiai nevek ugyanúgy fellelhetők ezekben a mondákban, mint a történeti forrásokban. Ilyen például Szádelő esetében az Őrálló, vagy ahogy a parasztok saját bevallásuk szerint hívták az Irálló dombja, valamint a már Bél Mátyásnál említett tatársánc is, amit védelmi vonalként emeltek a falubeliek a tatárok betörése előtt.¹⁶ Külön érdekességként megemlíthető, hogy a két malomról, amelyet mindhárom vizsgált történeti forrásban megemlítenek, maradt fenn egy-egy helyi monda. Az ún. felső és alsó malom tulajdonosának is fennmaradt ebben a formában a neve. A felső malom egy Gazdag Máté nevezetű személyé volt, mégpedig olyan formában, hogy azt a földesúrtól örökbéres szerződésben birtokolta. A mondában külön kiemelik azt is, hogy a szerződést nem a saját nevében, hanem Molitoriszként írta alá.¹⁷ Sem a kilenc kérdőpontos paraszti vallomásban, sem az úrbéri tabellában nem találkozunk egyik fent említett névvel sem. Mint ahogy a Kerekdomb elnevezéssel sem találkozunk sem Bél Mátyásnál, sem pedig Pesty Frigyesnél, annak ellenére, hogy szintén egy helyi mondában fennmaradt, hogy a felső malom ezen a dombon volt. Az ún. alsó malom mondájából pedig kiderül, hogy ott egy Kurucz nevezetű személy volt a molnár. Az ő neve szintén nem bukkan fel a történeti forrásokban.¹⁸

Amivel még kiegészíthetők a történeti források információi, azok a különböző típusú mondákban fellelhető mezőgazdasági termékek, a faluban tartott állatok, és az esetlegesen előbukkanó késztermékeknek a megnevezései, melyek a száraz és tényszerű adatközlés mellett, amit a történeti források szolgáltatnak, pontosíthatják, színesíthetik a paraszti gazdálkodásról kialakult képet az adott települést illetően. Szádelő tekintetében Pesty Frigyes helységnévtárából a benne felsorolt helyi topográfiai nevek alapján a következőket tudjuk levonni. A falu népe valószínűleg foglalkozott répatermesztéssel, ami a kérdéses földterület nagyságát figyelembe véve cukorrépa lehetett, valamint a birsalmás út kifejezésből adódóan a gyümölcsstermesztés keretein belül ezzel is foglalkozhatott a szádelői parasztság.

Számos mondában találunk viszont utalásokat arra, hogy a vidék népe, a földrajzi viszonyokból kifolyólag foglalkozott a pásztorkodással. Főleg juhokat és kecskéket tartottak. A táplálékokból, amiket ezekben a mondákban olyan vonatkozásban találunk meg, hogy a juhász felesége ezt vitte ki a legeltető férjének ebédre, azt

szűrhetjük le, hogy az így tartott állatok tejéből sajtot és túrót is készítettek. (Pl. Túrókó mondája, a megkövesedett juhász mondája.)¹⁹

Szádelővel kapcsolatban végül, de nem utolsósorban szeretném megemlíteni a völgy természeti alakzatai, sziklaképződményei köré csoportosuló mondák közül a legjelentősebbet, ami az ún. Cukorsüveg vagy népiesen a Túrókó mondáját. Ez már magában sokat mond a kutató számára. Cukorsüveggént főleg a nem paraszti származású emberek emlegették, hiszen nekik módjukban állt, hogy hozzájussanak az akkor még egyáltalán nem elterjedt és meglehetősen drága cukorhoz. Amelyik monda Cukorsüveggént említi a sziklát, az témájában is mind a helyi nemességhez kapcsolódik, általában a nemes leány kérév választásához. Általában csak ahhoz hajlandó hozzámenni a nemes leány, aki meg tudja mászni a meredek sziklafalat. Egy ilyen mondában maradt fenn Józsa Klára és a szegény pásztorlegény Túri József neve.²⁰ Ami ebből a szempontból érdekes lehet, hogy a Túri család nevét valóban megtaláljuk a falu jobbágyait számba vevő 1771-es összeírás nevei között.²¹ Mint ahogy a fent idézett, a honfoglalás korába visszanyúló monda szövegében is megtalálható a család neve. Miért Túrókó? Ez az elnevezés főleg a parasztság körében élt, mondván, úgy keletkezett a hegy, hogy egy nagy halomba túrót hordtak össze a helyi juhászok.²²

Áj Bél Mátyás 1730 körüli leírása szerint két igen magas szétváló hegynek a torkában fekszik, kősziklás köves hegyen. A falun egy patak folyik keresztül, viszont síkságon fekvő szántói vannak, rétjei meredek, nehezen megközelíthető hegyoldalokon fekszenek, a lakosok legfőképp magyarok, de szlovákok és oroszok is vannak itt. (A szomszéd település Hačava/Falucska lakói a mai napig vallják, hogy ruszin eredetűek.) A szőlőművelésnek már csak alig látható nyomai vannak. Birtokos családok a faluban gróf Keglevichék, görgői Bartók, a Horváth, a Zorger, a Cseh és a Csemisziczky család.²³ Az 1787-ben felvett népszámlálási adatok szerint a falu lakossága ekkor 445 fő.²⁴

Pesty Frigyes 1864-es helységnévtárában a következőket találjuk. Áj Torna megye felső járásában van, csupán jelenleg ismert nevééről van tudomás. Már a 14. században is létezett, a 15. században husziták dúlták fel, aminek régészeti leletei is vannak. A népesség eredetéről nincsen tudomás, mint ahogy a falu nevének jelentéséről sem. A falu határában fellelhető topográfiai nevek: Mogyorós-, Bercs-, Vízrejáró-, Negyedrészek-, Hársasallya-, Alájáró-dűlők. Cserjés, Tompatiszta, Siroke polya, Meszesek s nyilasok, Küszöbök és Zsellér – rétek. Lótanya, Isten koczik, Sugó tető, Kecskető, Bodnárka erdők. Miglinczi-pusztá major, Darázkó bánya, valamint a töröksánc romja. Az adatszolgáltató ebben az esetben is Münster Tivadar alszolgabíró volt.²⁵

Az 1771-ben felvett paraszti vallomásokból kiderül, hogy a falu birtokosai közé még ekkor is a Keglevich család tartozott. Három nyomásra felosztott szántóföldjén megterem a tiszta búza és a kétszeres. A kopár legelőkön nemcsak juhot, szarvasmarhát is tartottak. A rétekre vezető utak viszont olyan rosszak és meredek, hogy kaszálni azokat azért nem tudják, mert képtelenek lennének hazaszállítani a szénát. Lakosai örökös jobbágyok. Erdejük van elég, így a sertések számára makkolásuk is megoldott. Hasznosak a gyümölcsöseik, de kocsmájuk nincsen. A falunak van malma is.²⁶

A mondavilág fennmaradt emlékei alapján a következőkkel kiegészíthetők a történeti források. A falut eredetileg nem a mai helyén építették, hanem a Bercs-patak

folyása mentén a Somodi felé vivő út mellett.²⁷ Annak ellenére, hogy sem a megyeleírás, sem a helységnévtár nem említi, mondai eredete van a falu elnevezésének. Az egyik vallási eredetű, mely szerint Jézus Krisztus és Szent Péter miközben járták az országot, hogy sorban elnevezzék annak a településeit, Jézus meg szeretett volna pihenni és felkiáltott: Álj! Ezt értette félre Szent Péter, és már jegyezte is fel, hogy a következő település neve ez: Áj.²⁸ A másik ide köthető monda a már említett és a környéken erős gyökerekkel rendelkező IV. Bélához kapcsolódó mondakörhöz tartozik, mely szerint a tatárok elől menekülő király szintén meg szeretett volna pihenni és a sereg élén vonulva felkiáltott: Álj!²⁹ Az áji gyűjtésben fedezhető fel biztos „bizonyíték” arra vonatkozóan, hogy ezek a mondák már a 18. században is ismertek voltak, hiszen az egyik mesélő, aki a Lapisok elnevezésű török sánccról adott tudósítást, a nagyszüleire hivatkozik, akik még a 19. század elején születtek, és hogy ők is úgy mesélték neki ezt a történetet, hogy a szüleiktől hallották, akik még a 18. században éltek.³⁰ Szintén a töröksánccal kapcsolatban említenek meg egy forrást, amely soha nem száradt ki, holott a 9 kérdőpontos paraszti vallomásokban azt olvashatjuk, hogy ha szárazság sújtotta a vidéket, a patak is kiszáradt.

A fent említett Isten koczik dűlőnevet a mondavilágban is számon tartja a falu népe. Eredetét arra vezetik vissza, hogy Jézus megkövesedett lábnyomai láthatóak a hegyoldalban, ugyanakkor a mondában szerepel az is, hogy ezen a területen fát és szénát szoktak gyűjteni.³¹ (Ez ellentmond a kilenc kérdőpontos vallomásokban található információnak, mely szerint a köves kaszálókat a nehéz megközelítés miatt inkább nem is művelték.) Az Ájjal kapcsolatos mondák azok, amelyek a legtöbb személynevet tartalmazzák: Andó János, Márton Józsi, Györgyi András. Történeti forrásokból az Andó család jelenléte bizonyítható be ténylegesen, hiszen ilyen vezetéknevű jobbágyok többen is szerepelnek az 1771-ben elkészült úrbéri tabellában.³² Egy adott település lakói jobban számon tartották és megőrizték emlékezetükben saját lakóhelyük eseményeit, mint az országos eseményeket. Ezért ha valami történt a falu egyik lakójával, már csak a „pletyka” miatt is biztosabb, hogy az illető neve hitelesen marad fent s hosszú időn keresztül a faluról szóló történetekben.

A jobbágyvilággal kapcsolatos mondák is Ájból maradtak fenn a legnagyobb számban, melyekben főleg az adózást, vagy a földesurak megtorló intézkedéseinek az emlékeit őrizték meg. Ilyen például több monda is, mely az uraknak történő szekerezést említi, merthogy a tornai várhegyen láthatóak a jobbágyok szekérének a nyomai, amivel az élelmiszert hordták fel a várba. Vagy az a mondatöredék, melyben konkrétan elmesélték, hogy három napot kellett úrbérben dolgozni az úrnak. Aki nem fizette a dézsmát, azt deressel sújtották, de az akasztóbérc elnevezés is arra utal a környéken, hogy ott jobbágyokat akasztottak fel az engedetlenségük miatt.³³

A vizsgált települések közül a legjelentősebb az egykori mezőváros, a megye székhelye, Torna. Bél Mátyás leírásában úgy szerepel, hogy kies és nyílt helyen fekszik, a szomszédságában egy igen magas hegyvel, melynek tetején az azonos nevű vár is áll. A várhoz tartozó uradalomnak pallosjoga is van. (Ezt az előzőekben felsorolt jobbágyvilág-mondák is alátámasztják.) A városon keresztül folyik egy patak, amit közönségesen Tornavízének neveznek. A síkon fekvő szántói mindenütt fővényesek és homokos a földjük. A szomszédos hegyek oldalában a már teljesen elpusztult szőlőművelés nyomai láthatóak. A Keglevich grófok kastélyának a kertje gazdagon be van ültetve gyümölcsfákkal, és itt található egy tó is, amin az uradalom malma van. Ez a tó valami hőforrásnak köszönhetően soha nem fagy be. Talál-

ható itt egy serfőző műhely és egy égettbor házának nevezett pálinkafőző is. Évente 6 alkalommal tartanak itt vásárokat. Nemesei gróf buzini Keglevich József és Gábor, marosnémeti gr. Gyulai Ferenc, valamint a Putnoky, a Nagy és a Terncséri családok a birtokosai.³⁴ Az 1787-es népszámlálási adatok szerint a mezővárosnak ekkor 1314 lakosa volt.³⁵ Leírásában Pesty Frigyes mint Torna megye felső járásának mezővárosát említi, aminek csak ez az egy neve ismeretes, mindössze annyi módosulással, hogy régen Turnának írták. Már a 11. században fennállt, 1274-ben önálló parókiája volt. Hiteles forrásokat említ, melyek szerint a város a nevét a negyed óra járásnyira fekvő azonos nevű fellegről kölcsönözte. A várat már 1230-ban Thornai Margit és keresztes Bálint birtokában említik. A település határában ismeretes topográfiai nevek: Kenderföldek, Alsó-Zsigárd, Alsó- és Felső-Debrégy, Hídaljja, Kápolna, Bercsalja, vár alatti pusztá föld, Széllesek-alsó és Széllesek-felső, Keskenyek, Alsó-, és Kis-Csákányszög. Ezek mezők és a település határában művelés alatt álló dűlők nevei. Pusztató, Vároldal és Gyúr legelők. Hídfő, Földláb, Töltésmelnye, Hídeleje, Gólya, Tornavize, Kis-, és Nagysák kaszálók. Kerekbik és Mátyus erdők. Miglinczi-pusztá, Tókert és Vároldal nevezetű szőlők, valamint a Csigá nevé szilvákert. De beszédes a Koplaló elnevezésű városrész is. Az adatokat ebben az esetben is Münster Tivadar alszolgabíró szolgáltatta Pestynek.³⁶

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásaiból kitűnik, hogy a malom 1722-től kizárólag a földesurak tulajdona. Az állattartás kapcsán megemlítik, hogy a legelők jók, csak távol esnek a várostól fent a hegyekben. A szántóföldekről pedig azt írja, hogy jó minőségűek és rajtuk a gabona három héttel korábban érik be, mint a környéken másutt. Bél Mátyás alig 30 évvel korábban keletkezett leírása után itt azt látjuk, hogy frissen ültetett szőlőkről beszél a forrás, amelyekről a későbbiekben nagy hasznot remélnek. Érdekes még, hogy a forrás beszámol egy nem sokkal korábbi tűzvészről, mely miatt az épületre való fájuk igen megfogyatkozott, viszont ennek a vésznek a nyomai a mondai anyagban nem maradtak fenn. Az uradalmi malom mellett még egy malmot említ a forrás.³⁷

A történeti források kiegészítésre Torna városából is rengeteg monda áll a kutató rendelkezésére, sajnos ezek legtöbbje kifejezetten a várhoz kapcsolódik, de utalásokat találhatunk bennük a jobbágyság életére vonatkozóan is. Főleg az adót nem fizető jobbágyság büntetéseivel kapcsolatban. Az áji patak felett van a Koplaló szikla, melynek elnevezése megegyezik a már Pestynél is említett városrész elnevezésével. A helyi monda szerint ha a tornai uradalomban a jobbágyot meg akarták büntetni, erre a dombra hozták bezárni, de a bezárás mellett megvonták tőle az ételt és az italt is.³⁸ Ezért lett a hegy és valószínűleg az ilyen szegény, adót fizetni képtelenek lakta városrész neve is Koplaló.

Az ugyancsak Pestynél említett Csigá elnevezésű szilvákertnek is van mondai gyökere. A történet keletkezésének az idejében még nem gyümölcsösöként hasznosították a területet, hanem egy csiga segítségével innen juttatták fel a várba a falusi emberek a vizet.³⁹ Ugyancsak a várhoz kapcsolódó különböző mondákból értesülhetünk arról, hogy a tornai uradalom népe nagy számban foglalkozott a juhászat mesterségével, juhokat és teheneket tartottak. Táplálkozásukra és az általuk a földesuraknak adott ajándékokra is találunk utalásokat a helyi mondákban. Ilyen például, hogy lepényt sütöttek és azt is adták földesuruknak ajándék gyanánt, vagy gyakori momentum a sajt készítése és ajándékozása is.⁴⁰ A városban említett pálinkafőzőben pedig a környékbeli hegyeken nagyon gyakori somot dolgozták fel. Itt is él-

nek a már korábban említett mondák a várhegyen található kerékvágot formájú mélyedésekről, és itt is a jobbágyok által a várba adó gyanánt élelmiszert szállító parasztok kocsijának kerekét látták benne.⁴¹

A helyi nemesek elnevezései olyan korai időszakokra utalnak vissza, hogy abból a vizsgált korszakra következtetéseket levonni nem igazán lehet.

Összefoglalóan elmondható, hogy ha a kutató nem csak az ún. hiteles történeti forrásokban található információkra hagyatkozik, hanem a rendelkezésére álló népművészeti adatokat is vizsgálat alá veszi, talán színesítheti vele kutatásainak eredményét. Annyi bizonyos, hogy közelebb kerülhet az általa vizsgált települések vagy uradalmaknak életéhez, ha az ott élő emberek emlékezetében nemzedékről nemzedékre megőrzött tudását is elismeri forrásként, hagyatkozik rá, és nem fél bevonni kutatásaiba, így hozván közelebb egymáshoz a „hiteles” és „nem hiteles” forrásokat mint a történeti/irodalmi vizsgálódások alapját.

Jegyzetek

1. Szeberényi Lajos: *A hazai nem magyar ajkú népköltészet tára. Tót népdalok I.* Pest, Kisfaludy Társaság, 1866, 3. p.
2. Idézi: Liszka József: *Ágas-bogas fa.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 1992, 11. p.
3. Dobos Ilona: *Tarcal története a szóhagyományokban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 7. p.
4. Gadamer, Hans-Georg: Az „eminens” szöveg és igazsága. In uő: *A szép aktualitása.* Budapest, T-Twins Kiadó, 1994, 192. p.
5. Magyar Zoltán: *Torna megyei népmondák.* Budapest, Osiris, 2001, 31. p.
6. Uo. 33. p.
7. Stibrányi Gusztáv: *Szádelői regék.* Kézirat, [1993], 6. p.
8. Vö: Rémiás Tibor (szerk.): *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében.* Bódvaszilás–Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2002, 301. p.
9. Említi: Magyar Zoltán: i. m. 51. p.
10. Uo. 246. p.
11. Uo. 301. p.
12. Rémiás: i. m. 302. p.
13. Uo. 165. p.
14. Magyar: i. m. 122. p.
15. Uo. 278. p.
16. Uo. 261. p.
17. Stibrányi: i. m. 18–19. p.
18. Magyar: i. m. 303. p.
19. Uo. 262. p.
20. Uo. 262. p.
21. Rémiás: i. m. 165. p.
22. Magyar: i. m. 262. p.
23. Rémiás: i. m. 97. p.
24. Uo. 246. p.
25. Uo. 283–284. p.
26. Uo. 116–117. p.
27. Magyar: i. m. 123. p.
28. Uo. 279. p.
29. Uo. 279. p.
30. Uo. 204. p.

31. Uo. 255. p.
32. Rémiás: i. m. 198–199. p.
33. Magyar: i. m. 169. p.
34. Rémiás: i. m. 96. p.
35. Uo. 246. p.
36. Uo. 312–313. p.
37. Uo. 181. p.
38. Magyar: i. m. 169.
39. Uo. 168.
40. Uo. 159.
41. Uo. 168.

ORSOLYA HADHÁZI

THE FOLKLEGENDS AS THE ASSISTANT SOURCES TO THE RESEARCH OF LORDSHIPHISTORY AT THE BASIS OF SOME COUNTY EXAMPLES

In the folkpoetry collections appeared legends and ballads which I used to my research, were archived through the method of datagathering. Aged peasants from the country told the stories they had heard from their parents, grandparents. Since the legends were spreading from mouth to mouth, more variants of the same story evolved. In this study I handle primarily these types of legends, reclining upon historical sources and legends of three villages from the county Torna. Briefly, I would like to describe, how the folkpoetry can help in the historical research of an lordships peasantry. Summarizing, when the researcher reclines not only upon the informations from the so called authentic historical sources, but also examines the available folkart datas, it may enrich the results of the research.